
Володимир
Єрмоленко

РІДИННІ ІДЕОЛОГІЇ: Україна, Росія і нове століття

Будинок, палац, храм, місто: європейська цивілізація будується навколо архітектонічних метафор. «Основа», «фундамент», «стовпи», «базис», «надбудова», «план», «проект», «площа», «майдан»: багато що крутиться навколо ідеї будівлі та міського простору. Цивілізація є передусім архітектонічним феноменом: вона народжується там, де будують — будинки з каменю, норми на камені, інституції, міцні, як камінь. Цивілізація має на чомусь *триматися*, а її правил мають *дотримуватися*: все її життя, все її саморозуміння крутяться навколо архітектонічної уяви.

Ідеології, тобто системи ідей, покликаних організувати суспільне життя, також уявляються в історії західної думки останніх двох століть як архітектонічні утворення. Це своєрідні храми ідей, в які вірять, яких дотримуються, вірність яким беруть. Це замки, з яких ведуть війну: праві проти лівих, консерватори проти революціонерів, ліберали проти традиціоналістів.

Але водночас уважніший погляд помітить, що ідеологічні дискурси останніх двох століть завжди перебували у парадоксальному становленні, безупинно змінюючи одяг, маски чи аргументи, винаходячи собі нових супротивників, своє власне минуле, своє походження та свою генеалогію. Ідеологічні системи — консервативні, ліберальні, соціалістичні, комуністичні, фашистські, нацистські тощо — хотіли бути архітектонічними дискурсивними єдностями, закритими на самих собі — але

ніколи ними не були; вони підпільно обмінювалися своїми ідеями та своїми аргументами, аби наново себе винайти та наново себе створити.

Наприклад, тема історії як катастрофи та оновлювальної *палінгенезії* виникла в *консервативному* дискурсі кінця XVIII — початку XIX ст. (граф де Местр, Баланш, Шатобріан, німецький ідеалізм; див.: [Hirschman, 1991; Dermenghem, 1946; Ballanche, 1827; Cavallin, 2000]), але швидко мігрувала в лівий революційний дискурс, ставши основою як республікансько-містичних ідеологій «весни народів» (у Мішле чи Міцкевича), так і марксистської історіософії, побудованої навколо поняття революції як катастрофи. На початку XX ст., однак, ця тема повернулася у правий дискурс, цього разу у форматі «консервативної революції» (див.: [Gauchet, 2010]), а відтак фашистської та нацистської історіософії.

Тема зла як хитрості блага, а відтак, спокутувального страждання, народжується наприкінці XVIII ст. у тих самих французьких консерваторів (ідея соціальної катастрофи як спокутувальної жертви), але у середині XIX ст. дає ґрунт для лівих доктрин про «особливий клас» людей (пролетаріат, урбаністична біднота, повії тощо) [Bowman, 1973], саме через свої страждання здатний привести суспільство до світлого майбутнього.

Тема вільної особистості, навпаки, народилася у лівих революційних доктринах — але наприкінці XIX ст. мігрувала в неоконсервативні уявлення про «аристократів духу» (див.: [Griffiths, 1971]) — мистецьку індивідуалістичну аристократію, що з презирством ставилася до демократії мас, наголошуючи унікальність своєї творчої особистості.

Війна між «лівим» і «правим», «консерватизмом» і «радикалізмом», «традицією» і «революцією» визначала все XIX та XX ст.; але за лаштунками цієї війни, у підпіллі протистояння, ідеології засвідчували себе як відкриті системи, що живляться підземними водами і таємними каналами — рідинами ідей, що переливалися з однієї форми в іншу і часто заповнювали форми, винайдені їхніми супротивниками.

Початок XXI ст., однак, вніс деякі зміни.

Майдан і рідинні ідеології

Є один парадокс Майдану, який часто залишається поза увагою. Це завжди було певною причиною недостатнього розуміння наших подій в інших країнах світу.

Майдан не був якимось чітко вираженим ідеологічним проектом. У ньому дихала суміш ідеологій. Символом Майдану був коктейль — але сам Майдан був коктейлем, створеним з різних рідин — рідин, які створювали один феномен, але залишалися чітко відмінними одна від одної. Ідеології на Майдані були не твердими, вони не були архітектонічними конструкціями, вони були м'якими. Це були *рідинні ідеології*.

Справді, з точки зору ідеологічної Майдан був досить цікавою сумішшю, цікавим ідейним «коктейлем». *Емоційно* він був патріотично-націона-

лістичним. *Раціонально*, на рівні розуму — він був ліберальним, адже гасла Майдану — гідність, права людини, верховенство права тощо — були саме ліберальними. Але *організаційно* він був лівим: це був простір без грошей, простір комуни, простір взаємопомочі. Його *душа була правою*, його *розум був центристським*, його *тіло було лівим*.

Дуже часто цієї рідинності не хотіли розуміти ані на Заході, ані на Сході, намагаючись той чи той аспект витягнути на поверхню. Західний світ, наприклад, прагне ідеологічної архітектонічної стрункості: він шукав у Майдані якийсь особливий ідеологічний проект. Для одних коментаторів цей проект був ліберальним, для інших — націоналістичним. Але Майдан був більшим, ніж його окремі риси. Він був створінням з багатьма обличчями.

Революція дарунку

Майдан часто описують як «Революцію Гідності». Але ще більшою мірою він був *Революцією Дарунку*.

Ми жили і ми продовжуємо жити в олігархічному суспільстві — тобто суспільстві, побудованому на логіці «rent-seeking», життя за рахунок ренти, коли людина прагне отримувати більше, ніж віддати. Ідеальне справедливе суспільство — це суспільство обміну (обміну як матеріального, так і символічного): коли суб'єкт отримує приблизно стільки, скільки віддає, коли його зусилля дістають справедливу винагороду. В олігархічному суспільстві людина прагне отримати більше, ніж давати. Причому логікою rent-seeking користуються не лише олігархи у власному сенсі слова; інші громадяни теж стають жертвою олігархічного вірусу. Головною суспільною мрією стає мрія про ренту.

Майдан був повною альтернативою до цієї логіки. Люди *давали більше, ніж вони отримували*. Ця форма солідарності, спонтанної, емоційної, ірраціональної, доброї, жертвовної. Вона зараз продовжується у волонтерському русі — так само спонтанно, рідинно, без архітектонічного охоплення інституціями.

Ця логіка дарунку була спрямована проти олігархічної логіки пошуку ренти. Майдан закінчився тимчасовою перемогою дарунку над рентою. Саме цієї перемоги не міг витримати Кремль — головний архітектор суспільства rent-seeking, суспільства систематичної олігархії.

Сучасна Росія існує та розвивається за логікою *геополітичної олігархії*. Росія є *геополітичним олігархом*, *геополітичним рейдером*. Бажання отримати більше, ніж давати присутнє не тільки в тканині російського суспільства, в тканині внутрішньої політики (як в Україні), але й на рівні політики зовнішньої, на рівні геополітики.

І тому ми сьогодні перебуваємо в радикальній ціннісній розбіжності з Російською Федерацією. Українське суспільство готує себе до думки, що справжнє суспільство народжується із солідарності, коли віддаєш більше, ніж отримуєш; а російське суспільство продовжує жити в логіці «брати більше, ніж давати». Росія побудувала rent-seeking (на базі вуглеводнів) як

основу своєї політики, основу свого державного будівництва. Пошук ренти став російською національною ідеєю.

Зоополітика

«Ведмідь ні в кого дозволу питати не буде. І тайги своєї не віддасть»¹. Ця фраза Владіміра Путіна на засіданні Валдайського клубу 24 жовтня 2014 року просто і точно описує сучасну російську «геополітику».

Власне, це не «геополітика». Це *зоополітика*.

Світ для сучасної Росії — це битва величезних тварин. Великий зоопарк, де звірі зруйнували загорожі, зжерли персонал і тепер ведуть відчайдушну боротьбу за виживання. Animal Farm планетарного масштабу.

Її логіка — це логіка соціального дарвінізму. Перемагає тільки найсильніший, компроміс і поступка — прояв слабкості. *Kill or be killed, eat or be eaten* («Вбивай або тебе вб'ють, їж або тебе з'їдять») зі слів Джека Лондона можна було б почати опис російської зовнішньополітичної доктрини.

У цьому полягає грандіозна відмінність логік західного світу і «руського мира». Після Другої світової війни західний світ намагається мислити в термінах «гри з позитивною сумою», де в ідеалі виграти повинні всі — або принаймні більшість. Кремль мислить інакше: він мислить у логіці «гри з нульовою сумою», де ти з'їдаєш або тебе з'їдають, ти перемагаєш або тебе перемагають, ти страждаєш або змушуєш страждати.

Проблема в тому, що Захід говорить з Росією в логіці «гри з позитивною сумою», а Росія йому відповідає в логіці «гри з нульовою сумою». Захід шукає компромісів, поступок, знаходиться в пошуку геополітичних *транквілізаторів*; проте кожна спроба таких поступок читається Кремлем як прояв слабкості — і стимулює його до подальших атак, як краплі крові стимулюють вампіра. Захід намагається «не провокувати» Росію — але саме ця спроба «не провокувати» і є тим, що провокує Росію.

Пост-тероризм

Повернення зоополітики відбувається одночасно із входженням світу в нову епоху: епоху пост-тероризму.

В епоху тероризму (2001–2014) західна цивілізація стикалася із загрозою невидимої мережі відчайдушних смертників. Мета тероризму була антисистемною: її мрія полягала в тому, щоб зруйнувати «систему» західної цивілізації, не пропонуючи натомість жодної альтернативи, жодної реалістичної заміни. Його методи були такими самими антисистемними. Це була невидима мережа невидимих загроз, кожна з яких може завдати несподіваного удару. Темнота тероризму проти світла цивілізації.

¹ Див.: <https://www.youtube.com/watch?v=ic2TlwwFErY>.

Сьогодні західна цивілізація стикається із загрозами іншого плану. Її мета є такою самою антисистемною: зруйнувати цивілізацію, поставити її під сумнів, підірвати її фундамент. Але методи інші: вони значно системніші, вони працюють з державними ресурсами й націлені на контроль територій. Нинішній ворог західного світу вже не є невидимою мережею невидимих камікадзе. Це низка *організованих сил*, які контролюють — або намагаються контролювати — певні географічні простори і державні ресурси. Це гравці епохи пост-тероризму.

Таких системних загроз щонайменше дві: ISIS («Ісламська держава») і Російська Федерація. Обидві схожі: вони ставлять під сумнів універсальність західної цивілізації; вони ставлять під сумнів легітимність сучасних кордонів (що народилися в результаті західного колоніалізму або завершення Холодної війни); зрештою, вони ставлять під сумнів суверенітет незалежних держав як принцип міжнародної політики.

Однак, якщо ISIS — це нове утворення, страшне й несподіване, то Росія перебуває в логіці пост-тероризму досить давно. Її тактика — зробити з тероризму не стільки практику принижених, скільки геополітичну доктрину.

Якщо символом епохи тероризму був *замінований автомобіль*, то символом епохи пост-тероризму є *замінована держава, держава-бомба*. З початку 1990-х років Росія закладає подібні територіальні бомби по периметру свого «близького зарубіжжя». Вона створює де-факто незалежні держави або гібридні анклавні — Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія, Крим, Донбас — розкидаючи навколо себе території-бомби, здатні у будь-який момент вибухнути.

На зміну шахідам і терористам-смертникам приходять *держави-шахіди, держави-смертниці*. Всі вони — ДНР, ЛНР, Абхазія, Придністров'я, Південна Осетія — управляються кремлівським шефом. Вони потрібні виключно для того, щоб вибухати, вносити нестабільність, створювати враження мінного поля. У державах-бомбах не живуть: там тимчасово існують.

Садо-путінізм

Різниця між західною і радянською моделями модернізації полягає в одній важливій деталі. Західна модернізація вела до *розширення простору насолоди*: людина отримувала право на гедонізм. Радянська модернізація була, навпаки, гранично аскетичною. «Насолода» мала статус чогось еретичного — відверто «буржуазної» надмірності.

Радянський Союз не давав права на гедонізм, він вимагав від громадянина граничної відмови від своїх насолод, граничної самопожертви. Комунізм був новою формою традиційного *релігійного аскетизму*.

У ситуації, коли насолода є відсутньою й недоступною, система виховувала перверсивну любов до страждання. Якщо мені не може бути добре — нехай мені буде принаймні краще, ніж іншим. А значить — нехай *іншим буде гірше, ніж мені*. Якщо насолода є недоступною, моя єдина насолода полягатиме у стражданні іншого.

Неможливо зрозуміти радянський і пострадянський світ без цієї садистської насолоди від приниження іншого. В СРСР побутовий садизм міг нейтралізуватися альтруїзмом, якого вимагав «колектив». Після розпаду СРСР альтруїзм зник — і суспільство 1990-х років виявилось беззахисним перед обличчям сублімованого в СРСР, але від цього не менш сильного, бажання «нагнути», «віджати» і принизити.

Путін є лише породженням цієї логіки пост-радянського садизму. Він перетворює її в головну тактику спілкування з іншими. Він перетворює її в головну тактику своєї зовнішньої політики. Політики, яка проходить під знаком садо-путінізму.

Садо-путінізм дістає прояв у багатьох речах. Насамперед — у демонстративному підкресленні «нікчемності» або незначущості іншого. У кожній конкретній ситуації Путіну потрібна не настільки його власна перемога, скільки *поразка іншого*. Він може не виявитися переможцем — але іншого він має принизити. Він *може програти* — але *інший* має програти більше і, головне, — ганебніше.

Коли 12 серпня 2008 року Ніколя Саркозі досяг мирної угоди з Росією і Грузією, він думав, що він зупинив війну. Але Росія одразу пішла далі — і дійшла до Горі, Сенакі та Поті. Навіщо? Не тільки для того, щоб посилити свої позиції — а й для того, щоб показати, що підпис президента Франції *нічого не значить*.

Коли 26 серпня 2014 року відбулася перша «Мінська зустріч» Порошенка і Путіна, в оточенні посередників, комусь могло здатися, що це крок до перемир'я. Але Росія знову пішла далі — і відкрила другий фронт війни проти України на Донбасі, в околицях Маріуполя. Навіщо? Не тільки для того, щоб посилити свої позиції — але й для того, щоб показати, що домовленості з Порошенком і з головою європейської дипломатії Кетрин Ештон днем раніше *нічого не означають*.

Коли в ніч з 11 на 12 грудня 2013 року Янукович, який завжди прагнув копіювати почерк свого кремлівського боса, зробив спробу розігнати Майдан, він зробив це саме тоді, коли в Києві перебували два західні топ-дипломати — Кетрин Ештон і Вікторія Нуланд. Навіщо? Щоб показати, що голос Заходу, присутність його високих представників для нього *нічого не значать*.

Садо-путінізм — це гра, метою якої є не добробут свого народу і навіть не власна особиста перемога. Це гра, метою якої є *поразка іншого*, приниження іншого, здрибнення іншого — навіть якщо при цьому ти теж зазнаєш поразки.

Кінець економіки

У західному світі політика сьогодні поглинена економікою. Економічні інтереси визначають політичні дії.

Коли Барак Обама шукав слова, щоб висловити своє ставлення до підготовленої анексії Криму, в його словнику виявилися лише економічні

поняття. «There will be costs» (у Росії «будуть витрати», «будуть втрати»), — сказав він — наче політика позбулася своєї мови, ніби вона остаточно змушена перейти на жаргон бізнесу і торгівлі: costs (витрати), benefits (вигоди), deficit (дефіцит), tradeoffs (торговельні компроміси), bargaining (переговори як торгування) і т. д.

Незважаючи на те, що «економізувати» політику почали Сполучені Штати, жертвою економічної редукації політики стала радше Європа, ніж Америка. Європа продовжує думати, що політика (вічна конкуренція і вічна боротьба за владу) існує тільки всередині держав, у середовищі *внутрішньої* політики. Неначе поза Європою політики немає, є тільки економіка і право, сила ринку і сила правил. І саме на цій ілюзії будується «зовнішня політика» Євросоюзу, особливо його «політика сусідства». На ілюзії, що достатньо сусідам дати трохи вільного ринку ЄС і допомогти їм наблизитися до правил ЄС — і сама собою народиться «ширша Європа», загальний простір цінностей, що охоплює не тільки ЄС, а й Середземномор'я, східну Європу та Кавказ.

«Політикою сусідства» ЄС намагався побудувати навколо себе «коло друзів», ring of friends. «The Economist» якось написав, що в підсумку вийшло «коло вогню», ring of fire. Але обидві ці характеристики поверхневі: вся річ у тому, що навколо ЄС народжується нова Європа, ширша, ніж Євросоюз, хоч як би ЄС не хотів закрити на це очі. Навколо «інституціалізованої» Європи — не друзі Європи, «інші, але дружні», а *вона ж таки*, Європа, тільки з іншим обличчям. Нова Європа народжується в болю і крові, відшаровуючись від своєї оболонки, вступаючи в конфлікт із силами реакції, які тримають її. Це і є поверненням політики на європейський континент. Політики як драми, як серії конфліктів, як серії трагедій — але і як шляху надії, шляху до свободи людини.

Натомість у нинішній Росії все по-іншому. Не політика поглинена економікою, а економіка — політикою. Економіка стала лише інструментами політики, її вірним псом.

Саме тому costs, втрати, не мають для нинішньої Росії ніякого значення. «Втрати» для Путіна — лише ставки у великій грі, в «російській рулетці». Радослав Сікорський, колишній міністр закордонних справ Польщі, в недавньому інтерв'ю назвав Путіна «гравцем казино» (gambler) [Ben Judah, s.a.] — і мав рацію: на відміну від західних лідерів, за якими стоять громадяни та їхній добробут, Путін не боїться втратити мільярди; для нього це ставки у грі, в якій він хоче не стільки перемогти, скільки *не програти*; не так *піднестися*, скільки *принизити*.

Свобода і любов до людського

Захар Прілепін, сучасний російський письменник, який схвалює анексію Криму і підтримує «ополченців» Донбасу, сказав в одному інтерв'ю [Інтерв'ю, s.a.], що поняття свободи не входить «навіть до

п'ятірки сутнісних цінностей» російської людини. Росія занадто велика, вважає Прілепін, «щось більше за нас є важливішим, ніж свобода всередині нас», тому цінність індивідуальної свободи для російського народу не така значуща: ця цінність занадто мілка, занадто індивідуальна, занадто маленька у порівнянні з величиною російських просторів.

У цьому головна відмінність нинішніх українців від нинішніх росіян. Для українців свобода виявилася важливішою від усіх інших цінностей, навіть цінностей безпеки.

У пантеоні українських героїв ви взагалі мало зустрінете людей «системних»; як правило, це персонажі анти-системні: запорізькі козаки, гайдамаки, українські повстанці під час Другої світової; серед поетів — Шевченко з образом бунтаря. У російському пантеоні все навпаки: мінімум контр-системних героїв, максимум системних: царі, генсеки, письменники-монументи, співачки-монументи.

Україна знову і знову показує, наскільки вона любить свободу. Свободу як цінність західного світу — але, врешті-решт, як цінність універсальну, ключ до розвитку особистості, до розвитку суспільства і держави. Коли Прілепін говорить про недовіру росіян до свободи, він лукавить — хіба нинішнє «євразійство» не є зіпсованим вираженням бажання Росії «звільнитися» від західного світу? Хіба це не те саме бажання свободи — тільки свободи колективної, а не індивідуальної? Хіба горезвісна «русская культура» — від Пушкіна до Бердяєва (один із найбільших європейських філософів свободи!) — не пронизана цим бажанням свободи, часто ще більш пронизливим, ніж волелюбність європейців?

Рідинність ідеологій: нова реальність

Майдан, отже, засвідчив рідинність ідеологій в українському суспільстві: він був правим на рівні емоцій, ліберально-центристським на рівні розуму та лівим на рівні організації.

Ця рідинність, як ми бачили, більш-менш характерна для історії ідеологій останніх двох століть. Попри те, що вони вели і ведуть безкомпромісну війну між собою, ідеології дуже часто обмінюються масками, образами, метафорами та ідеями.

Але нинішня російська культура та політика рухається за трохи іншою логікою. На відміну від західної культури, де головним принципом мислення є принцип несуперечності, лейтмотивом російської культури і політики є принцип *суперечності*. Суперечність є головним принципом її логіки — так званої діалектичної логіки. Любов до «діалектичної» логіки є тим, що об'єднує конфліктні російські ідеології: православну «духовність» з марксистським «матеріалізмом». Сучасне прокремлівське мислення насолоджується тим, що його мислення суперечливе. Воно насолоджується тим, що буде православний комунізм. Воно насолоджується тим, що буде антифашистський фашизм. Воно насолоджується тим, що здійснює дії агре-

сора з риторикою захисту прав націй на самовизначення — тобто, що воно захищає тільки тоді, коли атакує.

Велика битва європейської культури — це битва між прогресом і традицією. Цієї битви в російській культурі немає. Найбільші російські диктатори (від Петра Першого до комуністів) були за своїм характером «західниками», тобто інтегрованими в західне життя, скептичними щодо «традиціоналізму». Для сучасної російської культури немає суперечності між рухом у майбутнє і рухом у минуле: крок назад є кроком вперед, крок уперед — кроком назад. Це пошук прогресу стосовно самого прогресу. Кроком уперед, наприклад, вважається повернення до наративу «великої перемоги», постійне ритуальне повторення цієї перемоги. Це те, що Європа знає під назвою «консервативної революції» (повернення до традиції шляхом революції), але те, що в Європі було лише епізодом, в Росії скидається на постійну незмінну логіку існування.

Європейська ідеологічна історія відбувалася в постійній боротьбі між архітектонікою ідеологічних задумів і рідинністю їхніх реальних взаємодій. Ідеології замислювалися як великі системи, логічні, послідовні та несуперечні; вони ставали предметом віри, відданості та непримиренності; вони замислювалися як добре захищені фортеці, які ведуть між собою війну. Але в реальності їх завжди підточували підземні води історії, які несли ідеї від однієї фортеці до іншої, які змушували їх бути не такими неприступними, як здавалося, які змушували їх потай імітувати одна одну.

У російській політичній культурі ситуація інша: ідеологічні фортеці, ідейні замки були завжди *повітряними*; за своїм агрегатним станом вони не були ані твердими та архітектонічними, ані рідинними та динамічними, а завжди — *газоподібними*. Український письменник Андрій Бондар колись влучно зауважив символічність того, що газ став головною російською зброєю: сама російська реальність *газоподібна* — ідейні замки в ній сплітаються в повітрі і швидко розплітаються, розчиняються, як демонічні герої Булгакова. А в цій газоподібній реальності можлива будь-яка комбінація елементів; а тому цінуються передусім такі комбінації, які здаються найменш можливими — комбінації *найбільш далекого*. Росія завжди мріяла про неможливе, вона зваблювала західний світ тим, що робила неможливе, що сполучала неможливе; але це траплялося тільки тому, що елементи цього сполучення були від початку ефемерними, повітряними, газоподібними. Вахтанг Кебуладзе називає російську культуру «тінню цивілізації» (див.: [Кебуладзе, 2014] і має рацію: тінь існує як щось ефемерне, несамостійне, щось, що не здатне існувати без свого об'єкта — але водночас воно здатне набувати химерних форм, цікавих, чудернацьких, звабливих: форм, які неможливі в реальному житті.

Повертатися до зоополітики в ім'я «духовності»; говорити про прагматику, вбиваючи економіку; практикувати садо-путінізм з риторикою жертвності; зваблювати одночасно ультраправих та ультралівих — ось у чому

особливість сучасного російського ідеологічного дискурсу, дискурсу ефірного та газоподібного.

У цьому відмінність західної «рідинності» ідеологій від російської «газоподібності» ідеологій. Рідинність не заперечує архітекτονіки, вона її підтримує своєю динамікою, вона її наповнює життям та непередбачуваністю, але ніколи радикально не руйнує. В ефірному світі «русского мира», натомість, ніякої архітектоніки немає і бути не може: там є тільки газоподібні замки, що сплітаються в повітрі — а потім несподівано розплітаються, як міраж, назавжди — наче їх ніколи і не існувало.

ДЖЕРЕЛА

- Интерв'ю* Захара Прілепіна Владіміру Познеру. — <http://www.ltv.ru/videoarchive/77492&p=371> (s.a.)
- Кебуладзе В.* Историко-культурный нацизм і тінь цивілізації // Шо. — 2014. — № 11–12 (109–110). — С. 26–29.
- Ballanche P.-S.* Essais de palingénésie sociale. — Paris: Imprimerie de Jules Didot Aîné, 1827.
- Ben Judah:* «Putin's Coup» // *Politico Magazine*. — http://www.politico.com/magazine/story/2014/10/vladimir-putins-coup-112025.html#.VH99_zGsWS0 (s.a.)
- Bowman F.P.* Le Christ romantique. — Genève: Droz, 1973.
- Cavallin J.-Ch.* Chateaubriand mythographe. — Paris: Honoré Champion, 2000.
- Dermenghem E.* Joseph de Maistre mystique. Ses rapports avec le martinisme, l'illuminisme et la franc-maçonnerie. L'influence des doctrines mystiques et occultes sur sa pensée religieuse. — Paris: Editions du Vieux Colombier, 1946.
- Gauchet M.* A l'épreuve des totalitarismes : 1914-1974 // *Gauchet M.* L'avènement de la démocratie. T. 3. — Paris: Gallimard, 2010.
- Griffiths R.* Révolution à rebours. Le renouveau catholique dans la littérature en France de 1870 à 1914. — Paris: Desclée de Brouwer, 1971.
- Hirschman A.* Deux siècles de rhétorique réactionnaire / Trad. de l'anglais. — Paris: Fayard, 1991.

Володимир Єрмоленко — кандидат філософських наук, доктор політичних студій (EHESS, Париж), докторант Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, старший викладач НаУКМА.
